

URSZULA WÓJCICKA
WSP w Bydgoszczy

MIĘDZY FOLKLOREM A LITERATURĄ

/Zagadka w literaturze dawnej Rusi wieku XV-XVI/

Wzajemne oddziaływanie poszczególnych wątków, motywów, środków artystycznych czy związków frazeologicznych piśmiennictwa staroruskiego i twórczości ustnej ludu rosyjskiego jest już dzisiaj faktem bezspornym, potwierdzanym w szeregu prac najwybitniejszych znawców literatury tego okresu, m.in. A.Astachowej, W.Adrianowej-Pierietc, D.Lichaczowa, L.Dmitrijewa, A.Robinsona i innych¹. Badania wykazały, że folklor rosyjski, obejmujący całość kultury materialnej i duchowej tworzonej przez lud i istniejący w swych pierwotnych przejawach już "w czasach poprzedzających ukształtowanie się na Rusi struktur państwowo-prawnych, religijnych i kulturalnych, a więc także piśmiennictwa"², rozwijał się - jak pisał Ryszard Łużny - "niezależnie od tej oficjalnej literatury, a równocześnie na nią niekiedy bardzo mocno oddziaływał. I chociaż władza kościelna i polityczna odnosiła się w średniowieczu, ... negatywnie do tej samorodnej twórczości, jako reliktu dawnego układu przedchrześcijańskiego, ... żywiołowo rozwijające się ludowe gatunki literackie wchodziły z oficjalnym, sankcjonowanym przez społeczeństwo, państwo i Cerkiew piśmiennictwem w swoistą symbiozę, przejmując odeń niekiedy wiele, ale także nie-

jednego mu ze swoich bogactw treściowych i artystycznych uży-
czając"³.

Potwierdza to również rozwój literatury staroruskiej, zmie-
rzający w kierunku nasycania utworów aktualnymi treściami poli-
tycznymi i tematyką historyczną, zanikania umowności i etykiety
literackiej oraz zwiększania "pierzwiastka swobody"⁴, dokonujący
się nie bez wpływu "zasobów treściowych, obrazowych i zwłaszcza
stylistycznych ludowej pieśni epickiej, bajki czy przysłówia"⁵.
Przekonywającą ilustrację stanowić może Słowo o wyprawie Igora,
kompetentnie przeanalizowane pod tym kątem przez Warwarę Adria-
nową-Pierietc, także opowieści historyczne wieku XIII-XV:
O zburzeniu Riazania przez Batu-chana, O zabójstwie Szewkała,
O poboju Mamaja, wreszcie satyryczne i obyczajowe powieści
świeckie XVII stulecia⁶.

Wskazując na obecność w piśmiennictwie staroruskim śladów ga-
tunków folklorystycznych, takich jak wspomniane już pieśni
epickie, bajki fantastyczno-legendarne, przysłówia i porzekadła,
czy też płacze-lamenty, pomijano zazwyczaj zagadki, należące -
podobnie jak przysłówia i zaklęcia-zamawiania - do tzw. drobnych
gatunków twórczości ustnej. Celowe wydaje się zatem podjęcie
próby odszukania miejsca zagadki w procesie literackim Rusi
wieku XV i XVI, prześledzenia sposobów jej funkcjonowania w
dawnym tekście, a także - uwzględniając propozycję metodolo-
giczną Warwary Adrianowej-Pierietc - ukazania metod, dzięki
którym zamierzenia twórcy "artystycznego odtworzenia życia w
kształcie słownym"⁷ realizują się. Ograniczenie ram czasowych
do II połowy XV wieku i I połowy wieku XVI nie jest przypadkowe,

ale wynika z faktu, iż na okres ten, charakteryzujący się - według stwierdzeń Jakowa Łurjego - eksplozją masowej "książki ludowej", przenoszącej do tekstu literackiego fabuły średnio-wiecznego folkloru wiejskiego i miejskiego⁸, przypada najintensywniejszy proces przenikania zagadki do utworów staroruskich.

W jednej z najoryginalniejszych opowieści fabularnych okresu "Przedodrodzenia" - Opowieści o Piotrze i Fiewronii⁹, wykorzystującej szereg motywów wędrownych z bajek i bylin rosyjskich¹⁰, zagadka pojawia się w centralnej części utworu, przedstawiającej historię poznania i układ stosunków między bohaterami. Fiewronia, będąca swoistym wariantem bajkowej "mądrej dziewczyny", wita posłańca książęcego, poszukującego lekarza-uzdrowiciela dla obryzganego krwią smoka ognistego księcia Piotra, enigmatyczną wypowiedzią: "Нелепо есть быти дому безо ушню и храму безо очю!"¹¹.

Wypowiedź ta, stanowiąca zagadkowy opis sytuacji, skierowana jest do adresata z zadaniem odszukania właściwych znaczeń zawartych w tym opisie sformułowań. Zbudowana jest na określeniu peryfrastycznym, zastępującym bezpośrednio nazwanie zaszyfrowanej informacji bardziej rozwiniętym, obrazowym przedstawieniem jej ukrytego sensu. Pełni zatem w tekście staroruskim funkcję zagadki, wykazując wiele cech funkcjonalnych i strukturalnych, właściwych samodzielnie istniejącej zagadce ludowej. Jak wiadomo ukryte w zagadkach ludowych przedmioty i zjawiska odgadywane są zawsze dzięki odtworzeniu ich alegorycznych znaczeń, porównywanych na zasadzie dalekiego podobieństwa¹². Metoda taka, oparta na skojarzeniu, wykorzystującym system tzw. "słów podstawionych" /określenie W. Anikina/, nosicieli metaforyczności i

umowności, pozwala określić zależność między poszukiwanym przedmiotem /zjawiskiem/ i jego metaforycznym ekwiwalentem, warunkującą¹³ prawidłowe odgadnięcie zagadki. Zależność ta, opierająca się na asocjacji wywołanej analogią: "przedstawiony obraz - poszukiwany przedmiot" /pytanie - odpowiedź/, determinowana jest strukturą przedstawionego obrazu i realizuje się w dwojaki sposób: albo poprzez zastąpienie poszukiwanego przedmiotu innym przedmiotem, albo eliminację tego przedmiotu lub zredukowanie go do niektórych jego cech¹⁴. Różnica w sposobie kreowania obrazu przedstawionego może stanowić podstawę klasyfikacji zagadki ludowej i - podobnie jak uczynił Jan Mirosław Kasjan w przypadku polskiej zagadki¹⁵ - podziału rosyjskiej zagadki ludowej ze względu na rodzaj przekształcenia semantycznego na przenośną i opisową.

W zagadce opisowej poszukiwany przedmiot bywa zredukowany do jednej albo kilku cech i oznak /np. barwy, kształtu, wielkości, czynności/, odnajdywanych w przedstawionym obrazie na zasadzie dalekiego podobieństwa. Na przykład w zagadce:

"Красное коромысло через реку свисло" - Радуга¹⁶
elementem rozróżnawczym okazuje się barwa: pomalowane na nie-
skonkretyzowany kolor chłopskie nosidła i różnobarwna tęcza,
a także kształt: łuk tęczy i pałkowate wygięcie nosideł. W za-
gadkach o łodzi elementem tym jest wyliczenie jego właściwości
fitycznych:

"Зимой греет, весной тлеет, летом умирает, осенью оживает"

/№1563/,

"Ни в огне не горит, ни в воде не тонет" /№1562/,

zaś w zagadkach o mrozie i dymie zwrócenie uwagi na brak takich właściwości, niezbędnych do wykonywania opisanych w przedstawionym obrazie czynności: "Без рук, без ног, а рисовать умеет" - Мороз /№2079/, "Без рук, без ног, на избу дерет" - Дым /№152/. Natomiast w zagadkach przenośnych poszukiwany przedmiot określany jest przez inny przedmiot, przekształcony w przedstawionym obrazie na podstawie metonimicznej, lub częściej metaforycznej. Zagadka tego typu - jak stwierdził Włodzimierz Anikin - operuje zazwyczaj asocjacją między jedną przedmiotowo-materialną sferą bytu, a drugą, także przedmiotowo-materialną, ale z innej już dziedziny życia czy przyrody¹⁷. Jest to, według określenia Jana Mirosława Kasjana, "przeistoczenie od kategorii do kategorii", przeciwstawione sporadycznemu "przeistoczeniu kategoryalnie jednoimiennemu", kiedy to metamorfoza dokonuje się w obrębie kategorii, do której poszukiwany przedmiot należał poprzednio¹⁸.

W zagadkach: "Алый сапог в земле горит" - Свёкла /№824/, czy też: "Маленькая птичка, а громко поёт" - Сверчок /№1749/ typowemu dla ludowej zagadki "przeistoczeniu od kategorii do kategorii" ulega w pierwszym przypadku roślina /burak/ w przedmiot martwy /purpurowy but/, a w drugim owad /świerszcz/ w ptaka /małeńki ptaszek/ na zasadzie podobieństwa barwy /purpura buta i buraka/ oraz głosu i wielkości /śpiew ptaka i cykanie świerszcza, ich niewielki rozmiar/. Podobne przemiany, np. zjawiska kosmicznego /nieba/ w przedmiot martwy /szare futro/ na zasadzie podobieństwa barwy i objętości, albo przedmiotu martwego /zamek u drzwi/ w zwierzę /psa/ na podstawie podobieństwa czynności odnaleźć można m.in. w zagadkach: "Синенька шубенька покрыла весь мир" - Небо /№1879/ oraz "Чёрненькая собачка, свернувшись лежит;

не лает, не кусает, а в дом не пукает" - Замок /№103/, а также wielu innych¹⁹.

W identyczny sposób funkcjonuje przekształcenie semantyczne w powitaniu - zagadce Fiewronii w staroruskiej Opowieści. Rozwiązanie, podane przez samą bohaterkę, wymienia psa i dziecko:

"Аще бы был в дому над пёс и чюв тя к дому приходяща, лаял бы на тя: се бо есть дому уши. И аще бы было в храмине моей отроча и видев тя к храмине приходяща, сказало бы ми: се бо есть храму очи" /s.634/. Przekształcenie "poszukiwanego przedmiotu", czyli psa i dziecka w przedmiot martwy /dom bez uszu i świątynię bez oczu/ dokonuje się tu na podstawie metonimicznej. Oba człony zagadki Fiewronii mają swoje realne odpowiedniki w konkretnej przedmiotowo-materialnej sferze życia. Asocjacja między pierwszą sferą, tzn. najbliższym otoczeniem człowieka: domem i świątynią, a drugą, tzn. przyrodą /zwierzęciem - psem/ i członkiem rodziny /dzieckiem/ realizuje się - na wzór przenośnej zagadki ludowej - poprzez zamianę jednego przedmiotu drugim i dalekie podobieństwo. Wyeksponowanie w przedstawionym obrazie narządów słuchu i wzroku pozwala dostrzec analogie między funkcją uszu i czujnością psa oraz oczu i spostrzegawczością dziecka.

Druga zagadka Fiewronii, będąca jej odpowiedzią na pytanie posłańca Piotra o rodziców i brata, przypomina swą strukturą ludową zagadkę opisową: "Отец и мати моя поидоша взаем плакати. Брат же мой иде чрез ноги в нави зрети" /s.634/. Zredukowanie przedmiotu poszukiwanego, którym w przypadku rodziców okazuje się udział w pogrzebie, a w przypadku brata zbieranie miodu, do kilku charakterystycznych oznak wyodrębnionych w obrazie

przedstawionym: płaczu po zmarłym "tytułem pożyczki" /"wzajem płakati"/ i niebezpieczeństwa /"czriez nogi w nawi zrieti"/ opiera skojarzenie na uświęconej obrzędem i zwyczajem tradycji odprowadzania zmarłego na miejsce spoczynku i opłakiwania go przez wszystkich pozostałych przy życiu członków wiejskiej zbiorowości oraz czynnościach, związanych z wykonywaniem zawodu bartnika. Taką interpretację asocjacji podaje także Fiewronia książęcemu posłańcowi nie potrafiącemu odnaleźć poprawnego sensu zaszyfrowanej informacji: "А еже сказах ти про отца и матеръ и про брата, яко отец мой и мати моя идоша взаем плакати - шли бо суть на погребение мёртваго и тамо плачут. Егда же по них смерть приидет, инии по них учнут плакати: се есть заимованный плач. Про брата же ти глаголах, яко отец мой и брат древолазцы суть, в лесе бо мёд от дровяя вземлют. Брат же мой ныне на таково дело иде, и яко же лести на древо в высоту, чрез ноги зрети к земли, мысля, абы не урватися с высоты. Аще ли кто урвётся, сей живота гонзнет. Сего ради рек, яко иде чрез ноги в навѣ зрети" /в.634/20.

Obydwie zagadki Fiewronii, wykazujące pokrewieństwo z ludowymi zagadkami autonomicznymi, pełnią w Opowieści tradycyjne funkcje zagadek przenośnych i opisowych - odgadywania prawidłowych znaczeń zaszyfrowanych wyrażen, ale jednocześnie służą wyeksponowaniu właściwości umysłowych bohaterki /funkcja charakteryzująca/, stając się niejako jednym ze środków tworzenia wizerunku postaci w literaturze staroruskiej.

Inny sposób funkcjonowania zagadki w XV-wiecznym tekście staroruskim zaobserwować można w Opowieści mnicha Innocentego o śmierci Pafnucego Borowskiego, założyciela i pierwszego

ihumena klasztoru Borowskiego, zawierającej opis siedmiu ostatnich dni życia wielkiego świętego. Zagadka w utworze tym pełni funkcję kompozycyjną: jej przedstawiony obraz staje się osnową zawiązania akcji, zaś poszukiwany przedmiot - rozwiązaniem. Natomiast narracja zasadniczej części niemal w całości zbudowana jest z wypowiedzi enigmatycznych, uzupełniających metaforyczny sens obrazu przedstawionego i naprowadzających na właściwe jego zrozumienie.

Opowieść o śmierci świętego otwiera bowiem zagadkowa rozmowa św. Pafucego z uczniem swoim, Innocentym - jak zauważył Dymitr Lichaczow - pierwszym w literaturze staroruskiej narratorem pozornie nie rozumiejącym przebiegu wypadków i nie domyślającym się znaczenia słów rozmówcy²¹ - na temat sposobu zbudowania tamy na klasztornym źródle. Na propozycję ucznia: "Аз иду с братьями, а ты нам указывай"²², święty odpowiedział: "Нестъ ми на се упражнения, понеже ино дело имам неотложно, по обеду имам нужнее дело" /s.480/.

Zaakcentowany w danym obrazie element ważności i pilności sprawy nie cierpiącej zwłoki uzupełniony został w najbliższej wypowiedzi dodatkowymi oznakami: troską i rozerwaniem więzi: "Нужу имам, ты не веси, понеже съуз хощет раздрешитися" /s.480/. Tego rodzaju zredukowanie przedmiotu poszukiwanego, w tym przypadku śmierci do zbioru poszczególnych cech opiera się ponownie na przekształceniu semantycznym, typowym dla ludowej zagadki opisowej. Nagromadzone formuły peryfrastycznie-opisowe, typu: "В сий же день четверток имам пременитися немощи моя" /s.480/, "Аз требую паче слышати понеже мне нужнейше, к тому не возмогу слышати" /s.484/, albo "К тому прочее не

можно ми будеть наперед свершити" /s.490/, odpowiadają więc metaforycznemu obrazowi przedstawionemu w zagadce. Natomiast obudowanie ich stwierdzeniami narratora o niemożności objaśnienia i zrozumienia sensu toczących się wypadków "Мне же недоумеюся и понеже страхом объят о необычных его глаголах, не смых ничто же рещи ..." /s.480/ ; "Мне же дивяшуся о необычных глаголах" /s.480/ nadaje Opowieści znamion tajemniczości i zagadkowości. Moment zaś odnalezienia odpowiedzi przez narratora: "разумехом, яко отшествие свое назнаменаше нам не, яве, но яко да не оскорбит нас" /s.490/ przekształca cały utwór w niekonwencjonalną rozbudowaną zagadkę.

Potwierdzeniem nieprzypadkowości tego rodzaju transformacji zagadki w XV-wiecznym tekście literackim może służyć kolejny utwór hagiograficzny, o podobnej jak w Opowieści Innocentego tendencji do łamania kanonicznych schematów - Opowieść o Michale Kłopskim, nowogrodzkim "błogosławionym obłąkanym" /"jurodiwyj"/. Rozpoczyna się ona identyczną funkcjonalnie zagadką, zawiązującą akcję i kształtującą zasadniczy wątek utworu. Zagadkę tę stanowi dziwne pojawienie się w klasztorze Kłopskim tajemniczego mnicha, ukrywającego swe imię i na zadawane mu pytania odpowiadającego powtarzaniem treści tychże pytań: "Повеждь ми, кто еси, человек ли, или дух? Он же тая же вещаше, яже слыша игумена глаголюща"²³.

Rozwiązaniu zagadki - rozszyfrowaniu imienia dopomaga w Opowieści przypadek, mianowicie przyjazd do klasztoru syna Dumitra Dońskiego, księcia Konstantego Dumitrowicza, który - usłyszawszy głos przybysza - poznał w nim spokrewnionego z własnym rodem mnicha Michała, syna Maksyma. Ale nawet wówczas

"jurodiwyj" Michał nie potwierdza informacji księcia wyjawieniem imienia wprost, ale zagadkową formułą: "Един создавнй вестъ, кто есмь аз" /s.39/. Dopiero na kolejne pytanie ihumena wyznaje: "Веднй буди, яко Михаил нарицаюся" /s.39/.

Funkcja kompozycyjno-fabularna zagadki z przytoczonego fragmentu Opowieści organizuje więc przebieg wydarzeń części wprowadzającej, determinując jednocześnie wybór kolejnych epizodów biografii świętego i określając w znacznym stopniu nastrój i tonację całego utworu. Część zasadnicza bowiem zbudowana została z szeregu wzajemnie się uzupełniających i tym samym uszczegółwiających wizerunek świętego prorocत्व i cudów. Typowe dla literatury hagiograficznej prorocत्व ujawniają w niej jednak pewien indywidualny rys, wyróżniający je /i cały utwór/ spośród określonych kanonem podobnych schematów żywotopisarskich. Odrębność prorocत्व warunkuje niewątpliwie ich sfera metaforyczności, oparta - podobnie jak w wielu istniejących samodzielnie zagadkach ludowych - na paradoksie²⁴ i wyrażona w formie peryfrastyczno-opisowej. Na przykład w prorocत्वie św. Michała o źródle, wykorzystującym - zdaniem Lwa Dmitrijewa - średniowieczną legendę topograficzną z okolic Nowogrodu²⁵, paradoksalność wypływa z połączenia realnie niewykonalnych czynności: wytrysnięcia źródła w czasie suszy dzięki modlitwom świętego. Przepowiednia tego wydarzenia odbywa się zaś w zagadkowych okolicznościach i nietypowy sposób. Najpierw zakrystian klasztoru Kłopskiego dostrzega św. Michała siedzącego nad brzegiem rzeki Wieriaży i "пищуца словеса книжная на песце" /s.39/, następnie informuje o tym fakcie ihumena Teodozego, który po zakończeniu liturgii udaje się na

wskazane miejsce i odnajduje na piasku niezrozumiałą dla siebie informację: "Чашу спасения прииму и имя Господне призову: на сем месте источник истечет неизчерпаемый!" /s.39/. Poszukuje w związku z tym autora wypowiedzi, aby zadać mu tradycyjne w takich przypadkach pytanie: "Что се есть, чадо, написанное и кую силу имут словеса сия?" /s.39-40/. W odpowiedzi dowiaduje się, że "На сем месте изыдет источник воды непресыхающий" /s.40/. Rozwiązanie zagadki: spełnienie przepowiedni następuje po wspólnych modlitwach, po których: "внезапу потрясется место и изыде вода высреть яко трубою" /s.40/. Przynosi ono świętemu sławę dobroczyńcy /помощь страдающим пражнение/ i cudotwórcy, analogiczną do sukcesów bohaterów literatury ludowej, otrzymujących w nagrodę za prawidłową odpowiedź królestwa, skarby czy mądrość²⁶.

W strukturze proroctwa św. Michała wykorzystującej właściwości zagadki ludowej oba człony kompozycyjne: podany, czyli zapowiadający wydarzenia i domyślny, czyli potwierdzający wynik przepowiedni odpowiadają więc dwóm funkcjom zagadek: ukrywającej i odsłaniającej²⁷ i są jednakowo ważne, ponieważ akcentują z jednej strony bardzo istotną dla żywotu intencję przepowiadającego, z drugiej efekt końcowy przepowiedni, kształtujące wyobrażenie o świętym.

Taką samą strukturę posiada proroctwo św. Michała o rozmnożeniu zapasów klasztornych, rozdawanych głodującym mieszkańcom Nowogrodu przez ihumena Teodozego na prośbę świętego, wyrażoną zagadkową formułą: "напитавный пять тысяць народа пятию хлебы, разве жён и детей, и избытки укрух 12 коша исполнивый, и седмию хлебы четыре тысящи народа насыщей, избытки укрух 7 кошан исполнивый" /s.40/. Związek z zagadką przytoczonej

prośby - zapowiedzi cudu, genetycznie związanej z ewangelijną przypowieścią o cudownym rozmnożeniu chleba przez Chrystusa²⁸ ujawnia się głównie poprzez rodzaj przekształcenia semantycznego, kreującego obraz danej sytuacji na zasadzie metonimicznej w odmianie: część zamiast całości /5 tysięcy i 4 tysiące zamiast ogół głodujących, 5 i 7 chlebów zamiast żywność/ oraz tautologicznej /"napitawij piat' tysiaszcz naroda ...", "czetyrie tysiaszczi naroda nasyszczej"/, a także paradoksalności zdarzenia, opartej na sprzeczności ilościowej /nakarmienie 5 tysięcy ludzi pięcioma chlebami i 4 tysięcy - siedmioma/ i absurdzie zachowania /zbieranie okruszków do 12 i 7 koszy/. Tego rodzaju pozorna alogiczność i bezsensowność, jak również specyficzna "charakterystyka ilościowa", wskazująca poszukiwany przedmiot poprzez nadanie mu określeń liczbowych stanowią jeden z podstawowych elementów obrazu przedstawionego właśnie w zagadce ludowej. Na przykład:

"Стоит сад, в саду двенадцать гряд,
На грядах - по четыре бороздки,
На бороздке - по семи кочней" - Год /№2097 в/;
"В поле стоит столб,
У столба - сто колец,
У ста колец - сто плетней,
У ста плетней - сто молодых" - Хмель /№870 б/;
"Четыре стучихи, четыре брянчихи,
Два богомола, один вихляй" - Корова /№904/,
albo "Два стоят, два лежат, пятый ходит,
шестой водит, седьмой песенки поёт" - Дверь
/№78/.

Wskazanie liczby w takich zagadkach wywołuje analogie między danym i poszukiwanym obrazem /np. 12 zagonów - 12 miesięcy, 4 bruzdy - 4 pory roku itd./ i wprowadza alogiczność do sfery metaforyki. W identycznej funkcji występuje "charakterystyka ilościowa" w prorocztwie św. Michała. "Pięć tysięcy" i "cztery tysiące" to pielgrzymi i przybysze, przybyli do klasztoru w poszukiwaniu pożywienia /"СТРАННЫМ ЖЕ И ПРИШЕЛЬЦАМ МНОЖАЩИМСЯ во обители, овем к путешествию устремляющимся и ту препитатися желаящим, друзем же гладныя ради нужды приходящим, яко да поне нужным удовлетися", 40/"5" i "7 chlebów" - strawa, przekazywana zebranym przez ihumena Teodozego /"И начат молити игумена, да повелит невозбранно подаяти приходящим вареное жито. Игумен же ... повеле обильно подавати приходящим пишу", 40/, natomiast zbierane do koszy okruszki - rozmnożone w sudowny sposób zapasy klasztorne. Kiedy bowiem bracia zakonni, w obawie przed głodem, zaczęli podnosić bunt przeciwko rozdającym pożywienie, św. Michał zaprowadził ich do spichrzów i "видев же житница множащася и толику жити сушу, яко никогда же не умалену, ни емлему от них" /s.40/.

Ślady zagadki w Opowieści o Michale Kłopskim odnaleźć można jeszcze w prorocztwie świętego o narodzinach w Moskwie wielkiego księcia Iwana Wasylewicza, zawierającym w członie podanym zaszyfrowaną informację: "Днесь во царствующем граде Москве радость" /s.45/, objaśnioną następnie - w związku z pytaniem arcybiskupa Eutyminusa o jej przyczynę - przyjściem na świat syna księcia Wasyla²⁹, a także w zbliżonej typologicznie i funkcjonalnie do początkowego epizodu Opowieści o śmierci Pafnucego Borowskiego przepowiedni Michała Kłopskiego o własnym

zgonie. Podobnie jak Pafnucy Borowski odpowiada św. Michał zebranym mnichom, zaniepokojonym jego zagadkowym zachowaniem: przebywaniem w czasie nabożeństwa poza murami cerkwi, enigmatyczną wypowiedzią: "Се покой мой в век века, яко zde вселитися имам!" /s.46/.

Umieszczenie w członie podanym przepowiedni, odpowiadającym obrazowi przedstawionemu w zagadce, określenia przestrzennego "tutaj" /"zde"/ nie wywołuje początkowo żadnych analogii ani skojarzeń. "Они же /tj. mnisi - U.W./ не разумеша глаголемых от святаго" /s.46/. Dopiero śmierć świętego wyjaśnia ukryty sens prorocstwa. Okazuje się bowiem, że z powodu silnych mrozów /śmierć św. Michała nastąpiła 11 stycznia/ nie można wykopać grobu dla zmarłego. Przypomina sobie wówczas ihumen Teodozy zagadkowe zachowanie świętego Michała i poleca kopać mogiłę w miejscu, na którym miał zwyczaj stawać święty przed śmiercią. "И обретоша землю яко посреде лета, нимало от студени померзшу" /s.46/. Miejsce spoczynku św. Michała, znalezione dzięki zestawieniu aktualnego faktu z niezrozumiałym wcześniej określeniem przestrzennym "tutaj" odpowiada więc tradycyjnemu rozwiązaniu w zagadce ludowej, rozszyfrowanemu w rezultacie przekształcenia semantycznego.

Swoistym wariantem przedstawionego tu typu prorocstwa, wykorzystującego w swej strukturze właściwości zagadki, są przepowiednie innego "błogosławionego obłąkanego" dawnej Rusi, Wasyla Moskiewskiego, przezwanego Nosiwodą. W kompozycji jego prorocstw dostrzega się również wyraźne oddziaływanie zagadki na człon podany, ale człon ten - w odróżnieniu od przepowiedni św. Michała - wyrażony jest nie charakterystyczną formułą

peryfrastyczno-opisową, będącą bezpośrednią wypowiedzią przepowiadającego, lecz opisem zachowania, przejmującym funkcje wypowiedzi słownej. Nietypowe zachowanie św. Wasyla, z silnie wyeksponowanym elementem paradoksalności, stanowi punkt odniesienia dla następujących w innym czasie i innej przestrzeni wydarzeń. Kiedy święty wylewa za okno wino podane mu przez Iwana Groźnego, to nie obraża w ten sposób władcy, ale gasi pożar w Nowogrodzie. "Не скорби на мое смотрительное дело, не бо ты презирая излих онья за окно, но пожар залих в великом нове граде"³⁰.

Kiedy śmieje się na widok kupca, zamawiającego u szewca solidne buty "дабы мог проносить их целый год" /s.79/, to nie kpi z klienta, ale jego niewiedzy. "Я не лицу его посмеялся, но глупости его, что он заказывает устроить сапоги на целый год и определяет себе жития целый год, а не весть того, что и на ногу надеть ему оных сапог житие его не допустит, но смертию пресечется жизнь его" /s.80/.

Zagadkowe poczynania św. Wasyla znajdują więc swe objaśnienie w członie domyślnym przepowiedni, przedstawiającym rzeczywisty sens wykonywanych czynności. Człon domyślny jest w nich znacznie rozbudowany, ponieważ zawiera zarówno poprawną odpowiedź, jak też interpretację wcześniejszego postępowania. Na przykład w proroctwie świętego o kupcu, który nieoczekiwanie wpadł w nędzę, niezrozumiałe zachowanie Wasyla, obdarowującego bogatego kupca złotem, otrzymanym od Iwana Groźnego, pragnącego sprawdzić odporność świętego na pokusę, przedstawione zostało w swoistej scenie obyczajowej. Otrzymuje ono rozwiniętą motywację właśnie w drugim członie proroctwa, wyrażonym w dialogowej

formie: "И призва / сар - U.W./ к себе святого и вопросы его о данном оном злате. Блаженный же рече: Христу отдах. Царь же рече: како убо купцу даде, а не нищим. Святыи же рече: благоверный царю, оный купец иноземец име у себе множество кораблей и вельми бе богат и внезапно обнища, кораблем бо его со всем имением потопишим на мори. Токмо единая остана на нем светлая купеческая одежда, а при себе денег ничто же имея вкусити, а выпросить стыдится ради своих риз их же на себе носит, а нищие голодом не живут и просят не стыдятся и они всегда нужную пищу себе стяживают" /с.83-84/.

Tak skonstruowane prorocтва świętego Wasyla służą realizacji zamysłu twórcy: ukazania wielkości świętego poprzez wyeksponowanie jego daru przewidywania, będącego oznaką przychylności i akceptacji Boga. W takiej samej funkcji występuje w Żywocie dany Wasylowi przez Boga dar widzenia aniołów i biesów, ukrytych przed wzrokiem zwykłych śmiertelników. Epizody przedstawiające świętego w roli pogromcy siły nieczystej również przypominają budowę kompozycyjną zagadki ludowej. Każdy taki epizod składa się z dwóch części. Pierwsza zawiera opis bezsensownego na pozór, niezrozumiałego w danym momencie zachowania Wasyla, druga - wyjaśnienie zachowania na zasadzie wyeliminowania paradoksu.

W epizodzie pierwszym Wasyl obrzuca kamieniami domy ludzi świątobliwych i całuje domy ludzi bezbożnych, rozmawiając przy tym z kimś niewidzialnym, w drugim - rozbija kamieniem ikonę Bogarodzicy, a w trzecim - napada żebraka, siedzącego nad dołkiem przed miejskimi wrotami i proszącego o jałmużnę. W epizodach powyższych ukazane sytuacje przekształcają się w swoisty

"obraz przedstawiony", typowy dla zagadki ludowej, zawierający pytanie o istotę takiego sposobu bycia. Odpowiedzi dostarcza część wyjaśniająca, przejmująca funkcje "przedmiotu poszukiwanego" w zagadce. Porównanie czynności Wasyla z obrazu przedstawionego pierwszej części epizodu i prawdziwej jego intencji, znanej z części drugiej pozwala widzieć w "obłąkanym" Wasylu świadomego swych czynów sługę Bożego. Okazuje się bowiem, że nie w ludzi świętobliwych rzucał kamienie święty, ale w biesy, które nie mając dostępu do domostw ludzi uczciwych wieszają się na murach. "В котором дому живуци людие живут праведно и богоугодно ... в том дому бесовская немощная сила внутри онаго дому, пребывати не возмогают изгоняемы изо онаго дому, то бесове внеуду онаго дому по углам вешаются а внутрь внити не могут, то аз видя бесов по углам висящих бросаю на них камене и бью их" /в.85/. Са́лова́л на́томіаст а́ніо́лѡв, вы́рѣдзо́ных з до́мѡв хула́кѡв і розпу́стнікѡв."А иде же вижу в некоторых домах пьянство и блуды и плясания и игры всякия и кощунны то в том дому беси ликуют и радуются, ангели же божи хранители ... в том дому во оскверненном быти не могут. Но вне уду стояще уныли плачуще о погибели онаго дому живущих людей, их же аз вижу приступаю к ним и целую их" /в.85/. Również uszkodzenie ikony nie było aktem świętokradczym, ale próbą świętego uwolnienia wiernych od siły biesa, ukrytego pod wizerunkiem Bogarodzicy. "От того и чудеса диавольским навождением содевахуся верным на прельщение, но яко да не почитаем будет диавол и верными поклоняем в неведении скрытий во оном образе диавол, того ради и сокруших" /в.87/. Wezwany malarz potwierdził wersję Wasyla i widząc "Яко невозможно ему солгати призна свой грех и вся сказа

подробно како диавол пришед златом прельсти его написати скверное его подобие" /s.88/. Pozornym szaleństwem jest wreszcie pobicie przez świętego żebraka, którym w rzeczywistości okazał się przeobrażony w osobę fizyczną bies.

Zagadka w Żywocie Wasyla Moskiewskiego, podobnie jak w hagiograficznej Opowieści o Michale Kłopskim nie jest więc elementem dekoracyjnym, ale konstruktywnym, świadomie wykorzystywanym przez obydwu twórców w celu stworzenia idealnego typu staroruskiego "błogosławionego obłąkanego".

Tak więc charakterystyczna dla drugiej połowy XV-pierwszej połowy XVI wieku tendencja przenikania do tekstów staroruskich elementów folklorystycznych zdeterminowała w znacznym stopniu dalszy rozwój dawnego piśmiennictwa rosyjskiego, w którym zarysowała się wyraźnie przewaga utworów łączących w sobie tradycyjną oficjalną religijność z fantastyką typu legendowego. Wykorzystywanie popularnych motywów twórczości ludowej oraz folklorystycznego gatunku zagadki oddziaływało na styl ówczesnych zabytków, daleki od ornamentyki Epifanusza Mędrca, zapewniając im olbrzymie powodzenie.

PRZYPISY

- ¹ Zob. m.in. A.M.Astachowa, Problema wzaimowlijanija ustnoj i kniżnoj tradicyi u sławianskich narodow, Problema nr 9 /D/, W: Sbornik otwiewow na woprosy po litieraturowiedieniju. IV Mieždunarodnyj sjezd sławistow, Moskwa 1958 s.288-290; D.S.Lichaczow, Wozmożnyj slučaj skrytoj polemiki folkłornogo proizwiedienija s kniżnym, W: Iz istorii russkich litieraturnych odnoszenij XVIII-XX ww., Moskwa-Leningrad 1959 s.335-336; D.S.Lichaczow, K izuczeniju chudożestwiennych mietodow russkoj litieratury XI-XVIII ww, W: TODRL, T.XX, Moskwa-Leningrad 1964 s.9; A.N.Robinson, Folkłor, W: Istorija kultury Driewniej Rusi. Domongolskij pieriod, T.II, pod ried. N.N.Woronina i M.K.Kargiera, Moskwa-Leningrad 1951 s.146; L.A.Dmitrijew, Litieraturnyje sud'by žanra driewnierusskich žytij. /Cerkowno-służebyj kanon i siużetnoje powiestwowanie/, W: Sławianskije litieratury. VII Mieždunarodnyj sjezd sławistow, Warszawa awgust 1973 s.402; W.P.Adrianowa-Pierietc, Driewnie-russkaja litieratura i folkłor, Leningrad 1974
- ² R.Łużny, Rosyjska literatura ludowa, Warszawa 1977 s.11
- ³ Ibidem, s.12
- ⁴ Zob. m.in. W.Lichaczowa, D.Lichaczow, Artystyczna spuścizna dawnej Rusi a współczesność. Przeł. P.Lewin, Warszawa 1977, Rozdział: Drogi ku nowożytnej literaturze rosyjskiej s.90-137
- ⁵ R.Łużny, op.cit. s.12
- ⁶ Por. Driewnierusskaja litieratura i folkłor, op.cit s.20-62, 99-119, 120-156

- 7 Ibidem, s.8
- 8 Zob.: J.Łurje, Litieratura w pieriod obrazowania jedinogo ruskogo gosudarstwa, W: Istorija ruskoi litieratury, w 4-ch tomach, T.1, Leningrad 1980 s.187. Por. też podobne sformułowania D.Lichaczowa w art. wstępnym, W: Pamiatniki litieratury Driewniej Rusi. Wtoraja połowina XV wieka, Moskwa 1982 s.8
- 9 Do okresu tego, pomimo kontrowersji co do powstania zabytku, zalicza powieść m.in. D.S.Lichaczow. Zob.: Czełowiek w litieraturie Driewniej Rusi, Moskwa-Leningrad 1958 s.104-106; Razwitiije russoj litieratury X-XII wiekow. Epochi i stili, Leningrad 1973 s.92. Koncencję tę przyjmuje w monograficznym opracowaniu Opowieści R.P.Dmitrijewa. Por.: Powiest' o Pietrie i Fiewronii. Podgotowka tiekstow i issledowanije R.P.Dmitrijevoj, Leningrad 1979 s.3
- 10 Spośród motywów tych najczęściej wymienia się walkę ze smokiem ognistym, zdobywanie cudownego miecza, "mądrą dziewczynę", małżeństwo królewicza z prostą dziewczyną. Szczegółowo na ten temat zob.: R.P.Dmitrijewa, op.cit., rozdz.: O strukturie Powiesti o Pietrie i Fiewronii s.6-34, także prace M.O.Skripila, m.in. Powiest' o Pietrie i Fiewronii Muromskich w jejo otnoszenii k ruskoi skazkie, W: TODRL, T.VII, Moskwa-Leningrad 1949 s.131-167 oraz prace S.K.Rosowieckiego, m.in. K izuczeniju folklornych istoczniokow "Powiesti o Pietrie i Fiewronii", W: Woprosy ruskoi litieratury, wyp.1 /21/, Lwow 1973 s.83-87

- 11 Powieść o Pietrie i Fiewronii Muromskich, W: Pamiętniki literatury Driewniej Rusi. Koniec XV-pierwaja połowina XVI wieka, Moskwa 1984 s.634. Przy kolejnym cytowaniu numer strony podaję w nawiasie w tekście. Dalej stosuję skrót: PLDR.
- 12 Zob.: W.P.Anikin, J.G.Krugłow, Russkoje narodnoje poetičeskoje tworczestwo, Leningrad 1983 s.103
- 13 Za najważniejszą kwestię w analizie zagadki, traktowanej jako "całość złożona z pytania i odpowiedzi" uważa polski folklorysta i badacz zagadki ludowej Jan Mirosław Kasjan nie tyle analizę samego pytania, ile właśnie zbadanie stosunku, jaki zachodzi między pytaniem i odpowiedzią. Por.: J.M.Kasjan, Poetyka polskiej zagadki ludowej, Toruń 1976 s.2; J.M.Kasjan. Polska zagadka ludowa, Wrocław 1983 s.9. Identyczne stanowisko przedstawiła Elli Kōngäs Maranda, fińska strukturalistka, w pracy "Logika zagadek": "Ja wynużdiena idti wrazriez s praktikoj, rasprostraniennoj sriedi spieczelistow po zagadkam, kotoraja sostoit w tom, czto by podwiergat' analizu tolko obraznuju /opisatielnuju/ czast' zagadki w otrywie ot otwieta na niejo. Naiboleje ważnaja iz moich priedposyłok sostojała w tom, czto by izuczat' wzaimootnoszenija mieždzu obieimi czastiami zagadki - jejo obraznoj czast'ju i otgadkoj". W: Parlemiołogičeskijsbornik, Moskwa 1978 s.251-252. Pieriewod s ang. N.Kuźminoj.
- 14 Piszę szczegółowo na ten temat J.M.Kasjan, nazywając przed-

miot stanowiący temat zagadki, a wskazywany przez odpowiedź -
- "przedmiotem ukrytym", natomiast jego przedstawienie dane
w pytaniu - "obrazem zastępczym".

- ¹⁵ J.M.Kasjan, Poetyka ..., s.3 i nast., Polska zagadka ...,
s.9
- ¹⁶ Zagadki ruskogo naroda. Sbornik zagadok, woprosow, pritecz
i zadacz. Sostawił D.N.Sadownikow, Moskwa 1960, Nr 1973.
Przy kolejnym cytowaniu numer zagadki podaję w nawiasie w
tekście.
- ¹⁷ Zob. na ten temat: W.P.Anikin. Mietafora w zagadkach, W:
Chudożestwiennyje sriedstwa ruskogo narodnogo poetičeskogo
tworczestwa. Simwoł, mietafora, parallelizm. Izd. Moskowskogo
uniwersitieta, 1981 s.58
- ¹⁸ J.M.Kasjan. Poetyka ..., s.10. Por. przytoczone przez niego
typy zagadek w rozdz.: Zarys poetyki polskiej zagadki ludowej.
- ¹⁹ Por.np.: Stoit dziewica w izbie, a kosa - na dworie. /Piecz
i dym/, Nr 147; Mat' tołsta, docz krasna, syn chrabior, w
podniebies'je uszoł. /Piecz, ogoń i dym/, Nr 149; Mieźdu
gor, mieźdu doł bieżył bielej koń /Ruczej/, Nr 1545; Sto
brat'jew w odnu izbuszku sotknuliś noczewat'. /Kokoś'ja/,
Nr 1337
- ²⁰ Por. podobną zagadkę, przytoczoną przez D.N.Sadownikowa,
Nr 2503: Priszoł żenich k niewiestie, stał jejo spraszawat',
gdzie otiec s matier'ju. - Otiec ujechał sto rublej na
piatak mieniat' /psowaje ochota/. - A mat'? - A mat' uszła
wzajmy płakat' /po pokojniku/. - Sobrała by ja tiebie,

- zenich, poobiedat', da obied-to u kuricy pod chwostom /jajco/. Zob. też zbliżone enigmatyczne odpowiedzi w polskich opowiastkach o mądrej pannie, królu i sprytnym chłopie. W: J.M.Kasjan, Polska zagadka ..., s.64-66
- 21 Zob. artykuł wstępny W: PLDR. Wtoraja połowina XV wieka, Moskwa 1982 s.16-17
- 22 Rasskaz o smierti Pafnutija Borowskogo, W: PLDR, op.cit., s.478. Przy kolejnym cytowaniu numer strony podaję w nawiasie w tekście.
- 23 Powiest' o Michaiile Kłopskom. Iz rukopisi Wołokoł. Monast. Nr 632. W: Pamiatniki starinnoj russkoj litieratury, wydawany przez gr. Grigorijem Kuszelewym-Biezborodko. Wypusk 4, S.-Pietierburg 1862 s.38. Przy kolejnym cytowaniu numer strony podaję w nawiasie w tekście.
- 24 Por. np.: Otiec nie rodiłsia, a syn uże w les chodit - Ogoń i dym /nr 151/; Maleńkij koniok wsio oziero wypił - Dym /nr 158/ Czto k wierchu korniem rastiot? - Saża /nr 165/; Czetyrie brata odnim kuszakom podpojasany pod odnoj szlapoj stojat - Stoż /nr 238/; S nogami - biez ruk; S bokami - biez riebor - Stuż /nr 245/; Biez nog, a biegajet? - Miacz /nr 288/; Czto b'jot, a ruk niet? - Stiennyje czasy /nr 297/ i wiele innych
- 25 Powiesti o žytii Michaiła Kłopskogo, Podgotowka teksta i stat'ja L.A.Dmitrijewa, Moskwa-Leningrad 1958 s.38
- 26 Por. m.ni.: I.M.Kolesnickaja, Zagadka w skazkie. Uczonyje zapiski Leningradskogo uniwersiteta, 1941, Nr 81, także

- uwagi: W.W.Mitrofanowa. Russkije narodnyje zagadki, Leningrad 1978, rozdz.: Wkluczenie zagadok w pieśni i skazki, s.174-177 oraz J.M.Kasjan, Polska zagadka ..., s.107-109
- 27 Por.: P.Nedo, Folklorystyka. Ogólne wprowadzenie, Poznań 1965 s.74
- 28 Por.np. Pierwsze cudowne rozmnożenie chleba w Ewangelii według Mateusza: "A gdy zapadł już wieczór, przystąpili do niego uczniowie i rzekli: "Okolica ta jest pustylna, a godzina już późna. Każ więc ludziom odejść: niech rozejdą się po osiedlach i kupią sobie coś do jedzenia". Jezus odparł im: "nie ma potrzeby, żeby odchodzili: wy dajcie im jeść!". Na to oni: "Mamy tu jedynie pięć chlebów i dwie ryby". A on rzekł im: "Przynieście mi je tutaj!". Potem kazał ludziom usiąść na trawie, sam zaś wziął owe pięć chlebów i dwie ryby i wzniosłszy oczy ku niebu odmówił modlitwę z błogosławieństwem, a potem łamał chleby i podawał je uczniom, uczniowie zaś ludziom. Wszyscy jedli i nasycili się, a nawet zebrali jeszcze z pozostałych kawałków dwanaście pełnych koszów. A liczba tych, którzy się posilili, wynosiła mniej więcej pięć tysięcy mężczyzn - nie licząc niewiast i dzieci".
W: Pismo Święte Nowego Testamentu. Tł. ks. S.Kowalski, Warszawa 1976 13,15-21
- 29 Por.: "Swiatyj ze rieczje: dnies rodisia wielikago kniaziju Wasiliju syn i nariekosza imie jemu Timofij. Iwan ze paki narieczetsia: siej carstwiju jego naslednik budiet i wsiem stranam straszjen jawitsia, Wielikij ze Nowgrad priimiet i wsia nasza obyczai izmienit, - i złata mnoga ot was priimiet,

i was w swoju zemlu priwiediet". I komentarz narratora:
"Zritie że daru proroczeŝtwija: prieże kolikich let swiatyj
priedwieszcza, jaże po czteriediesiati letiech sowierszysia
proroczeŝtwo swiatogo!" /s.45/

- 30 Cyt. wg: Żytije i żyzn w kratce ... Wasilija błażennago
Moskowskago czudotworca. Spisok Żytija Nr 41. W: I.I.Kuznie-
cow. Swiatyje błażennyje Wasilij i Ioann, Christa radi Mos-
kowskije-czudotworcy. /Istoriko-agiograficzeskoje issledowa-
nije/. W: Zapiski Moskowskogo Archieologiczeskogo instituta,
izd. pod ried. A.I.Uspienskogo, T.VIII, Moskwa 1910 s.81.
Przy kolejnym cytowaniu numer stronicy podaje w nawiasie
w tekście.

ЗАГАДКА В ЛИТЕРАТУРЕ ДРЕВНЕЙ РУСИ XV - XVI ВВ.

резюме

Автор статьи делает попытку определить место загадки в литературном процессе Руси, в частности, проследить способы её функционирования в древнем тексте, а также показать методы, благодаря которым осуществляются задачи художественного отражения жизни в слове. Наблюдения ограничиваются литературным материалом второй половины XV и первой половины XVI века, так как в указанный период шёл процесс наиболее интенсивного включения загадки в древнерусский памятник.

Анализируя Повесть о Петре и Февронии, Рассказ о смерти Пафнутия Боровского и Повесть о Михаиле Клопском, автор указывает на родство загадок из названных текстов с

самостоятельными народными переносными и описательными загадками и определяет их разнообразные функции: композиционную, сюжетообразовательную, характеризующую.